

**RIVOLANGAN VA RIVOJLANMAGAN MAMLAKATLARDA
NORASMIY (“KULRANG”) XUFYONA IQTISODIYOTNING
SHAKLLANISHI**

Musayeva Komola Yorqin qizi

Bank-Moliya Akademiyasi “Soliq va soliqqa tortish” yo’nalish magistiri

Annotatsiya: Ushbu maqolada rivojlangan hamda rivojlanmagan mamlakatlarning har birida uchraydigan norasmiy yoki “kulrang” xufyona iqtisodiyot haqida uning kelib chiqish omillari haqida bayon etilgan. Xufyona iqtisodiyotni o’rgangan olimlarning fikrlari solishtirilgan hamda tubdan yo’q qilib bo’lmasada ayrim chora tadbirlar bilan norasmiy xufyona iqtisodiyotni qisqartirish usullari yoritilgan

Kalit so’zlar: *norasmiy “kulrang” iqtisodiyot, empirik tadqiqotlar, Keyt Hart qonuniy norasmiy daromadlar, xalqaro mehnat tashkiloti (XMT), noqonuniy norasmiy daromadlar, norasmiy iqtisodiyot sektori, rasmiy iqtisodiyot sektori, MDH mamlakatlari, bank xizmatlarini integratsiyalash, naqd pullarni almashtirish*

Аннотация: В этой статье описываются факторы, лежащие в основе неформальной или «серой» подпольной экономики, встречающейся в каждой из развитых и слаборазвитых стран. Сравняются мнения ученых, изучавших неформальную экономику, и выделяются методы сокращения неформальной неформальной экономики некоторыми мерами, даже если ее невозможно полностью ликвидировать.

Ключевые слова: *неформальная «серая» экономика, эмпирические исследования, Кит Харт легальные неформальные доходы, Международная организация труда (МОТ), нелегальные неформальные доходы, сектор неформальной экономики, сектор формальной экономики, страны СНГ, интеграция банковских услуг, обмен наличных денег*

Annotation: This article describes the factors behind the informal or "gray" clandestine economy found in each of the developed and underdeveloped countries. The opinions of scientists who have studied the informal economy are compared, and the methods of reducing the informal informal economy with some measures, even if it cannot be completely eliminated, are highlighted.

Key words: *informal "gray" economy, empirical research, Keith Hart legal informal income, International Labor Organization (ILO), illegal informal income, informal economy sector, formal economy sector, CIS countries, integration of banking services, cash exchange*

Kirish.

Kulrang xufyona iqtisodiyot - bu xufyona iqtisodiyotning eng keng sektori hisoblanadi. Shu bilan birga, uni o'rganish qora yashirin iqtisodiyotni tahlil qilishdan ko'ra murakkabroqdir: uyushgan jinoyatchilik iqtisodiyoti "normal", rasmiy iqtisodiyotdan aniq ajralib tursa, norasmiy iqtisodiy faoliyat jamiyatning barcha jabhalariga o'rtnashib oladi, natijada norasmiy sektorni aniqlab olish juda murakkab jarayonga aylanadi. Iqtisodchilar norasmiy iqtisodiyotni chorak asrdan beri o'rganishmoqda, lekin ular ushbu fenomenning mohiyatini anglab olishdi deb aytib bo'lmaydi. Uning kelib chiqish sabablari, jamiyatning iqtisodiy hayotidagi o'rni, u borasidagi davlat siyosatining optimal yo'nalishlarini ishlab chiqish to'g'risida fikr yuritishdan oldin, hatto, uning aniq ta'rifi bo'yicha bahslar davom etmoqda. Norasmiy iqtisodiyotni tadqiq etish tarixini shartli ravishda ikki bosqichga ajratib o'rganish mumkin:

I bosqich (1970-1980 y.): empirik tadqiqotlar, birlamchi axborotni to'plash.

II bosqich (1980-1990 y.): chuqur iqtisodiy-nazariy tahlil, to'plangan axborotni anglab yetish

Adabiyotlar sharhi.

Ingliz sotsiologi Keyt Xart (1960) tadqiqotlar natijasida norasmiy bandlikni mavjudligini kashf etdi. Uning fikricha, "daromadning rasmiyligi va norasmiyligi o'rtasidagi farq mehnat haqi uchun ishlash va o'zini-o'zi band qilish o'rtasidagi farqqa asoslanadi" deb qayd qilgan edi va asosiy mezon bo'lib mehnatni ratsionalizatsiyasi darajasi, uning doimiyliigi va muntazamliigi, belgilangan mukofotlashning mavjudliigi yoki mavjud emasliigi xizmat qiladi deya takidlagan.

Ingliz mutaxassisi Rey Bromler (1978) fikricha norasmiy sektorni qo'llab quvvatlash "boylar uchun xavf tug'dirmay kambag'allarga yordam berish" imkonini beradi. Ya'ni bir tomondan, daromadlarni qayta taqsimlash talablari va boylar o'rtasida murosani toppish, ikkinchi tomondan esa oqsuyaklarni barqaror muhitda yashash hoxishidir.

E.Fayg (1990) tomonidan berilgan ta'rifga ko'ra "Norasmiy iqtisodiyot xarajatlar (xususiy) qiladigan va mulkchilik munosabatlarini tartibga soladigan qonunlar va ma'muriy qoidalar yozilgan huquqlarni, tijoriy litsenziyalash, mehnat shartnomalari, moliyaviy kreditlash va ijtimoiy sug'urta munosabatlarini va foydalarni (ijtimoiy) istisno etadigan iqtisodiy faoliyatni o'z ichiga oladi"

Amerika iqtisodchisi Donald Mid va Fransuz iqtisodchisi Kristian Morrissonlarning (1990) tadqiqotlarini ko'rsatishicha "norasmiy sektor" tushunchasini aniqlashda uch mezon kelib chiqiladi – qonuniylik (korxonalarni ro'yxatdan o'tkazish, soliqlarni to'lash, mehnat qonunchiligiga rioya qilish va boshq.); korxonaning hajmi (ko'pincha 5-10 kishi band bo'lgan korxonalarni norasmiy sektorga taaluqli deb hisoblashadi) va ishlab chiqarishning kapital sig'imkorligining darajasi.

M.I.Nikolayev va A.Yu.Shevyakovlarning(1987) monografiyasi rivojlangan G'arb mamlakatlaridagi xufyona iqtisodiyotning eng yaxshi umumlashtiruvchi sharhi bo'lib qolmoqda.

D.Jalilov (2024) yashirin iqtisodiyot bo'yicha quyidagi fikrni bildirdi:“O‘zbekiston iqtisodiyotining rivojlanish jarayonida yashirin iqtisodiyotning ko‘lamini qisqartirish doimo dolzarb masalalar qatorida bo‘lib kelgan. Yashirin iqtisodiyot, o‘zining tabiati bo‘yicha, rasmiy statistikalar bilan ko‘rsatilmaydigan va davlat nazoratidan chetda qoladigan iqtisodiy faoliyatlar yig‘indisidir. Ushbu iqtisodiyot ko‘lamining nafaqat soliq bazasining qisqarishiga, balki ijtimoiy adolatsizlik va iqtisodiy muammolarga olib kelishi mumkin.”

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot metodologiyasi bo'lib rivojlangan va rivojlanmagan mamlakatlarda norasmiy iqtisodiyotning o'sishi tendensiyalari solishtirma usul orqali tahlil qilinib ko'rib chiqilgan.

Tahlil va natijalar

Norasmiy sektorda “rasmiy - norasmiy” va “qonuniy - noqonuniy”ni qarama-qarshi qo'yilishiga tayangan holda K.Xart shahar aholisi daromadlarini uch guruhga ajratdi:

1-jadval

Shahar aholisi daromadlari turlari¹

Daromad turdari	Tarkibi va mazmuni
rasmiy daromadlar	davlat va xususiy sektordagi ish haqi, transfert to'lovlari (pensiylar, ishsizlik nafaqalari)
qonuniy norasmiy daromadlar	birlamchi (qishloq xo'jaligi), ikkilamchi (shartnoma asosida yoki mustaqil faoliyat yurituvchi hunarmandlar, etikdo'zlar, tikuvchilar, pivo ishlab chiqaruvchilar va hokazo) uchchilamchi (qurilish, transport, yirik va mayda savdo) sektorlarida bandlikdan, xizmatlar ishlab chiqarishdan (musiqachilar, sartaroshlar mehnati; meditsina va marosim xizmatlari) va xususiy transfert to'lovlarida (sovg'alar, zayomlar) olingan daromad

¹ Abdulqosimov H.P va Muminov N.G. Xufyona iqtisodiyot:o'quv qo'llanma-T.:Yangi nashr,2020.-160-162-b

noqonuniy norasmiy daromadlar	xizmatlardan (nolegal sudxo'rlar, o'g'irlik mollarni sotib oluvchilar, narkotik sotuvchilar, fohishalar, dayuslar, kontrabandachilar, reketirlar va boshqalar mehnatidan) va transfertlardan (o'g'irlik, kamomad)

K.Xart kashfiyotini birdaniga hamkasblari targ'ib qila boshlashdi. 1972 yilda Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) Keniyada bandlik to'g'risida jamoa tadqiqotini chop etdi, unda norasmiy iqtisodiy faoliyat konsepsiyasi asosiy ilmiy paradigma sifatida talqin qilingan edi. XMT tomonidan Keniya to'g'risida tayyorlangan hisobot norasmiy va rasmiy sektorlar o'rtasidagi farqni quyidagicha tushuntirgan edi: Norasmiy sektorning faoliyatiga ko'pincha hukumat tomonidan e'tibor berilmaydi, kamdan-kam hollarda qo'llab-quvvatlanadi, tez-tez tartibga solinib turiladi va ayrim hollarda faol bostiriladi. Rasmiy sektordagi faoliyat xususiyatlari norasmiydagiga qarama-qarshidir

2-jadval

XMT tomonidan Keniya to'g'risida tayyorlangan hisobotda berilgan norasmiy va rasmiy iqtisodiyot sektorlari o'rtasidagi farqlar²

Norasmiy iqtisodiyot sektori	Rasmiy iqtisodiyot sektori
kirish (kirishib ketish) yengilligi (ishlab chiqarishga)	kirish murakkab;
shaxsiy resurslarga tayanish	tashqi resurslarga muntazam ravishda muhtoj bo'lish
faoliyatga oilaviy egalik qilish	korporativ egalik qilish
faoliyat miqyosining kichikligi	keng miqyosda faoliyat yuritish
mehnatintensiv va egiluvchan texnologiyalar	kapital intensiv, ko'pincha import texnologiyalar
rasmiy maktab tizimidan tashqarida olingan ko'nikmalar	rasmiy olingan ko'nikma
bozorlarning boshqarilmasligi va raqobatliliigi	bozorlar proteksionistik himoya ostida (tariflar, kvotalar, savdo litsenziyalari yordamida)

² Abdulqosimov H.P va Muminov N.G. Xufyona iqtisodiyot: o'quv qo'llanma-T.: Yangi nashr, 2020.-162-163-b

Solishtirish uchun 2-jadvalda norasmiy sektorga xos bo'lgan asosiy belgilar qayd etib o'tilgan. Bu belgilar Afrika mamlakatlarining birida norasmiy sektor bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlardan olingan Norasmiy sektorni qo'llab-quvvatlash "boylar uchun xavf tug'dirmay kambag'allarga yordam berish" imkonini beradi, K.Xartning kashfiyotlaridan so'ng norasmiy iqtisodiy faoliyat faqatgina kamtaraqqiy etgan mamlakatlarda mavjud emasligi aniqlandi. 1970-yillarda norasmiy iqtisodiy faoliyat g'arbning rivojlangan mamlakatlarida ham aniqlandi.

Rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda "xufyona iqtisodiyot" mavjudligini amerikalik iqtisodchi P.Gutmann kashf etgan. Rivojlangan mamlakatlardagi norasmiy iqtisodiyot baholash ko'rsatkichlari dinamikasini kuzatadigan bo'lsak oxirgi o'n yilliklarda nafaqat rivojlanayotgan, balki yuqori darajada rivojlangan mamlakatlar xo'jaligida ham yashirin iqtisodiy faoliyat ko'lamlarining mutloq va nisbiy o'sishi barqaror tendensiyasi kuzatilmoqda. Rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda norasmiy iqtisodiyot "ochilishi" bilan deyarli bir vaqtda 1970 yillarning oxirida sotsialistik lager mamlakatlarida ham "norasmiylik" ning keng tarqalishi yuz berdi. 1977 yilda amalda bir vaqtda AQSh da sovet iqtisodiyotidagi yashirin iqtisodiy faoliyat ko'lamlari va shakllari to'g'risidagi ikki konseptual maqolalari chop etildi: Amerika sovetologi Gregori Grossmanning "SSSR da ikkinchi iqtisodiyot" va Amerikaga ketgan sobiq sovet iqtisodchisi Aron Katsenelinboygenning «Sovet Ittifoqida rangli bozorlar» Ular mahalliy hisobga olish va nazorat qilishni markazlashgan rejalashtirishga noroziliklar bildirilgan, ammo bartaraf qilinmagan SSSR va Sharqiy Yevropa mamlakatlaridagi mustaqil xo'jalik faoliyati to'g'risidagi sovetologik tadqiqotlar keng oqimini boshlab berishdi.

1980-yilda sovetologlar umumiy rejali va tartibga solinuvchanlik ostida haqiqatda norasmiy, nazorat qilinmaydigan ishlab chiqarish rasmiy ishlab chiqarishga nisbatan ko'p jihatdan kam rol o'ynamaydigan aralash turdagi iqtisodiy tizim yashirinadi, degan fikrga kela boshladilar. Shunday qilib, 1980-yilga kelib, iqtisodchilar norasmiy iqtisodiy faoliyat (garchi har xil shakl va ko'lamlarda bo'lsada) hamma joyda – Janubda va Shimolda, G'arbda va Sharqda mavjud ekanligiga ishonch hosil qildilar. Bu dunyoning istalgan mamlakatida norasmiy iqtisodiyot uchun umumiy va u yoki bu ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar uchun maxsus hisoblangan tahlillarga bag'ishlangan maxsus iqtisodiy-komparativ tadqiqotlar uchun sharoit yaratdi. Norasmiy iqtisodiyot miqyosi bozor iqtisodiyotiga o'tishga qaratilgan islohotlarni amalga oshirayotgan sobiq sotsialistik lager mamlakatlarida ham katta hisoblanadi.

Shuni aytish lozimki, MDH mamlakatlari, shu jumladan, Rossiya Federatsiyasi statistika organlari ma'lumotlari Xalqaro tashkilot ma'lumotlaridan farq qilib, ularga nisbatan birmuncha past ko'rsatkichlarni tashkil etadi. Masalan, MDH statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2016 yilda norasmiy, ya'ni kuzatilmagan iqtisodiyot YaIMga nisbatan Ozarbayjonda 9,5%ni, shu jumladan, yashirin iqtisodiyot darajasi

2,5%ni, Armanistonda shunga mos ravishda 23,6 va 10,9%ni, Qozog‘istonda 27,3 va 6,0%ni, Qirg‘izistonda 23,2 va 7,4%ni, Rossiyada 14,4 va 4,7%ni tashkil etgan. O‘zbekistonda norasmiy iqtisodiyot ko‘lami mazkur sektorda ish bilan band aholi soni ifodalaydi. O‘zbekistonda 2019 yilda mehnat resurslari soni 19 007,8 ming kishiga yetdi, bu 2018 yilga nisbatan 100,9 foizni tashkil etadi. Iqtisodiyot tarmoqlarida band bo‘lganlar soni 13 541,1 ming kishini tashkil qildi (o‘tgan yilga nisbatan 102 foiz). 2019 yilda ilk bor rasmiy sektorda band aholi soni 2018 yilga nisbatan 3,7 foizga ko‘payib, 5 712,1 ming kishini tashkil qildi. Norasmiy sektorda band bo‘lganlar soni (mehnat migrantlarini hisobga olmaganda) 5 368,3 ming kishini tashkil etdi. Ish o‘rinlarini legallashtirish bo‘yicha chora-tadbirlar amalga oshirilishi natijasida norasmiy vaqtinchalik va mavsumiy ishlarni bajaruvchilar 19,6 mingga, ro‘yxatdan o‘tmasdan va tegishli ruxsatnomasiz faoliyat ko‘rsatayotgan tadbirkorlar 42,8 mingga kamaygan¹³⁴.

O‘zbekistonda norasmiy iqtisodiy sektor ko‘lami qishloq xo‘jaligida ancha keng ko‘lamga ega bo‘lib, bu sektorni dehqon (shaxsiy yordamchi) xo‘jaliklari tashkil etadi. Qishloq xo‘jaligi yalpi mahsulot ishlab chiqarish hajmida dehqon (shaxsiy yordamchi) xo‘jaliklar ulushi 2000 yildagi 66,7%dan 2017 yilda 63,6%ga kamaydi, ammo bu ko‘rsatkich 2018yilda o‘shish tendensiyasiga ega bo‘lib, 70%ni tashkil etdi

3-jadval

O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini xo‘jalik kategoriyalari bo‘yicha ishlab chiqarish (jamiga nisbatan%da)³

Xo‘jalik toifalari	2000y	2016y	2016y	2017y	2018y
Dehqon (shaxsiy yordamchi) xo‘jaligi	66,7	63,7	65,1	63,6	70,0
Fermer xo‘jaliklari	5,5	34,1	32,9	34,7	27,3
Qishloq xo‘jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar	27,8	2,1	2,0	1,7	2,7

³ Muallif tomonidan tuzildi

Dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklariga kartoshka, sabzavotlar, poliz, meva va uzum ekin maydonlarining katta qismi to'g'ri keladi. Shu boisdan uning ulushi don ekinlari ishlab chiqarishda 2000 yildagi 18,6%dan 2018 yilda 19,1%ga, kartoshka shunga mos ravishda 80,1%dan 88,4%ga, meva va rezavorlar 58,9%dan 62,6%ga, uzum 33%dan 55%ga o'sdi

Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi (ITIM) tomonidan o'tkazilgan hisob-kitoblarga ko'ra, norasmiy sektorda ishlaydiganlar ulushi mamlakatning iqtisodiy faol aholisining taxminan 45 foizini tashkil etadi. Bu holda, norasmiy sektorning ko'rsatkichi sifatida, ish bilan ta'minlangan aholining daromad solig'i to'lamagan qismi sifatida, hech qanday yozma shartnomasiz ishlayotganlarning ulushi hisobga olindi.

Davlat statistika qo'mitasining ma'lumotlariga ko'ra, 2020 yil 1 yanvar holatiga iqtisodiyotda band bo'lganlar soni 13,5 million kishini tashkil etdi. Shu bilan birga, Soliq qo'mitasining hisobotlariga ko'ra, jismoniy shaxslar soliq to'lovchilarining umumiy soni 2020 yil boshiga kelib 4,9 million kishini tashkil etgan, shu tariqa budjetga o'rtacha o'rtacha 16 foiz soliq tushumini ta'minlaydigan shaxsiy daromad solig'i xodimlarning atigi 36 foizida olinadi. 13,5 million bandlardan chet elda ishlaydigan 2,5 millionga yaqinini hisobdan chiqarib tashlansa, iqtisodiyotda band bo'lganlarning atigi 55 foizi rasmiy ravishda ishlaydi. Shu bilan birga, shuni ta'kidlash kerakki, so'nggi yillarda norasmiy sektorning taxminiy hajmi har xil tadqiqotlar natijasida turlicha berilgan bo'lib, ular YaIMning 27-52% ni tashkil etadi.

Hozirgi kunda, eng so'nggi hisob-kitoblarga ko'ra, Yevropa Ittifoqi mamlakatlaridagi norasmiy sektori umumiy hajmi 2,1 trillion yevroni tashkil etadi va umumiy hajmning ijobiy o'sish sur'atlarini ko'rsatmoqda. YaIM dagi ulush mamlakatlar va mintaqaviy xususiyatlarga qarab 9,6% (Avstriya) dan 37,8% (Bolgariya) gacha o'zgarib turadi. Norasmiy iqtisodiyotining milliy YaIM dagi ulushidan kelib chiqib, barcha a'zo mamlakatlarni uchta guruhga ajratish mumkin, bu guruhlar mintaqaviy bo'linishga mos keladi:

-G'arbiy Yevropa, bu mamlakatlarda norasmiy sektorining YAIMdagi ulushi nisbatan past bo'lib, 9,6% (Avstriya) dan 22,1% (Belgiya) gacha;

-Janubiy Yevropa, bu mamlakatlarda norasmiy sektorining YAIMdagi ulushi an'anaviy ravishda yuqoriroq bo'lib, bu mamlakatlarning milliy iqtisodiyotining umumiy krizis holati, noqonuniy oilaviy biznes an'analari, hukumatga bo'lgan ishonch darajasining pastligi va ijtimoiy institutlarning rivojlanish darajasi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ushbu mintaqada norasmiy sektorining ulushi 24,5% (Portugal) dan 30,2% (Gretsiya) gacha o'zgaradi;

-Sharqiy Yevropa, Yevropa Ittifoqining an'anaviy ravishda eng kam rivojlangan mintaqasi bo'lib, bu yerda ijtimoiy institutlarning rivojlanish darajasi past va ba'zi mamlakatlarda hukumatga bo'lgan ishonch darajasi past. Ushbu mintaqada norasmiy

sektorining YAIMdagi ulushi 19,4% (Chexiya, Slovakiya) dan 37,8% (Bolgariya) gacha bo'ladi.

Dunyodagi boshqa mamlakatlar bilan taqqoslaganda, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida norasmiy iqtisodiyotining YAIMdagi ulushi juda yuqori ekanini ta'kidlash kerak. Bu boshqa global iqtisodiy markazlar bilan taqqoslaganda ayniqsa aniqroq ko'rinadi: Certified Public Accountants assotsiatsiyasining hisobotiga ko'ra, 2016-yilga kelib AQShda norasmiy iqtisodiyotining ulushi faqat 7.8%, Yaponiya – 10%, Xitoy – 10.2%ni tashkil qiladi. Shunday qilib, faqat eng muvaffaqiyatli Yevropa Ittifoqi mamlakatlari norasmiy sektorining YAIMdagi ulushini (7 — 11%)

Xulosa

Xorijiy tadqiqotchilarning norasmiy iqtisodiyot to'g'risidagi zamonaviy ilmiy tasavvurlarini umumlashtirib, quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin. Norasmiy iqtisodiyot (umuman, yashirin iqtisodiyot kabi) u yoki bu darajada ijtimoiy tizimlarga xos global-tarixiy hodisa hisoblanadi. U "birinchi dunyo" da ham (rivojlangan "kapitalistik" mamlakatlarda), "ikkinchi dunyo" da ("kommunistik" mamlakatlarda) ham, "uchinchi dunyo" da (rivojlanayotgan mamlakatlarda) ham o'z o'rnini topdi va topadi. Bundan tashqari, norasmiy iqtisodiyot tarixi zamonaviy davr bilan cheklanmaydi: norasmiy iqtisodiy tuzilmalar to'industrial jamiyatlarida (hech bo'lmaganda G'arbiy Yevropa o'rta asrlari sexdan tashqari hunarmandchiligi to'g'risida eslaymiz) va postindustrial jamiyatda ular amal qilishi mumkin. Norasmiy iqtisodiyot yashirin iqtisodiyot sohasi hisoblanib, u yanada unumli va jamiyat uchun foydalidir. Ma'muriy iqtisodiyot sharoitida norasmiy ishlab chiqaruvchilarning ijtimoiy roli ikki tomonlamadir.

Bozor xo'jaligida oddiy iste'molchilar va hatto legal firmalar arzon tovarlar va xizmatlarni ularning ishlab chiqaruvchilari va sotuvchilarining huquqiy maqomiga e'tibor bermagan holda qoniqish bilan oladilar; bu iqtisodiy o'sishni rag'batlantirsa, hukumat bunda o'z potensial daromadlarining bir qismini yo'qotishga ko'nikishga moyil bo'ladi. Mos ravishda, agar markazlashgan boshqaruv tizimlarida hukumat "norasmiylar"ni sinf sifatida tugatishga urinib, norasmiy iqtisodiyotga nisbatan hal qiluvchi bosimni ushlab turgan bo'lsa, nomarkazlashgan tizimlarda u jim turib norasmiylarni yo'qqa chiqaradi yoki ularni legal biznes tizimiga kiritishga, "rasmiylashtirish"ga, ammo tugatmaslikka intiladi. Norasmiy iqtisodiyot jamiyat uchun kamroq xavfli va shuning uchun ham u legal iqtisodiyotning qanchalik dushmani sifatida o'rganilsa, shunchalik potensial yordamchisi sifatida ham qaralishi kerak. Hozirgi kunda norasmiy sektorining holatiga va uning rivojlanish istiqbollari eng katta ta'sir ko'rsatuvchi omil elektron tranzaksiyalar sonining o'sishidir. Naqd pul hisob-kitoblaridan farqli o'laroq, elektron tranzaksiyalarni kuzatish osonroq bo'lib, ular nazoratsiz moliyaviy operatsiyalarni rag'batlantirmaydi va natijada norasmiy iqtisodiyotining rivojlanishiga olib kelmaydi.

Ushbu gipoteza F. Shnaydarning “Shadow Economy in Europe” asaridagi yana bir tadqiqot bilan tasdiqlanadi. Uning natijalariga ko‘ra, mamlakatning YAIMdagi norasmiy iqtisodiyotining ulushi va yiliga bir kishiga to‘g‘ri keladigan elektron tranzaksiyalar soni o‘rtasida ancha kuchli korrelyatsiya mavjud. Masalan, eng past elektron tranzaksiyalar ko‘rsatkichiga ega Ruminiya va Bolgariya norasmiy sektorining YAIMdagi ulushi bo‘yicha eng yuqori ko‘rsatkichlarga ega. O‘z navbatida, Avstriya va Niderlandiyada, yiliga bir kishiga to‘g‘ri keladigan elektron tranzaksiyalar soni 250 dan oshganida, norasmiy sektorining YAIMdagi ulushi eng past darajalarda bo‘ladi. Bu munosabat bilan elektron tranzaksiyalar ulushini oshirish uchun ikkita asosiy metodni ajratish mumkin:

-Bank xizmatlarini integratsiyalash (banking inclusion) — avvalo, bank kartalari foydalanuvchilari sonini oshirish, shuningdek, elektron shaklda operatsiyalarni amalga oshiruvchi xo‘jalik yurituvchi subyektlarga imtiyozlar berish, shuningdek, oldindan to‘lov kartalari (shaxsiy hisobvaraq ochmasdan berilgan va mijozni identifikatsiyalash va unda saqlanadigan mablag‘lar limitiga ega bo‘lgan kartalar) kabi qisqa muddatli chora-tadbirlar orqali; sovg‘a, virtual va lahzali emissiyaga bo‘linadi)

-Naqd pulni almashtirish - barcha manfaatdor shaxslar ishtirokida kengroq chora-tadbirlar majmuini nazarda tutadi. Hukumatlar imkon qadar ko‘proq to‘lovlarni kartalarga o‘tkazishlari shart. Shuningdek, kredit va debet kartalaridan foydalangan holda to‘lovlarni barcha sohalarda, shu jumladan kartalar an’anaviy ravishda ishlatilmagan joylarda: barlar, taksilar, kichik to‘lovlarni ommalashtirish zarur. Tezroq, kontaktsiz karta to‘lov usullarining (paypass) paydo bo‘lishi naqd pulsiz to‘lovlarni ommalashtirishga yordam berishi kerak. Salbiy choralar doirasida ma’lum hududlarda naqd pul operatsiyalari cheklanishi kerak. Umuman olganda, yashirin iqtisodiyot doirasidagi iqtisodiy sub’ektlarning xatti-harakatlarini noqonuniy mehnat va kam hisobot berishga bo‘lish mumkin. Aholining yashirin iqtisodiyotda ishtirok etish istagiga beshta asosiy omil ta’sir ko‘rsatadi - imtiyozlar, aybdorlikning yo‘qligi, ishtirok etishning qulayligi, jazoning og‘irligi bilan birgalikda aniqlash xavfi, soliq tizimi va soliq organlari faoliyatiga munosabat.

Adabiyotlar:

1. Abdulqosimov H.P., Muminov N.G. “Xufyona Iqtisodiyot”. O‘quv qo‘llanma. Toshkent.: Yanginashr, -2020y
  - a. Абулқосимов Х.П., Абулқосимов М.Х. Иқтисодиётга оид атама ва тушунчаларнинг изоҳли луғати.-Т.: “АВУ МАТБУОТ-КОНСАЛТ”, 2017.
  - b. Теневая экономика: учеб. пособие / И.П. Овсянникова; ФГБОУ ВО РГУПС. – Ростов н/Д, 2015.
2. Наумов Ю.Г., Латов Ю.В. Экономическая безопасность и теневая экономика. Учебник. М.: Академия управления МВД России, 2016. –С.175.

3. Сото Э. де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире. С. 49.
4. Nguyen T. T., Whalley J. Equilibrium under price controls with endogenous transactions costs // Journal of Economic Theory. 1986. Vol. 39. P. 290-300.
5. Теневая экономика в странах ЕС Петр Трофимов
6. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/734007/IPOL_STU\(2022\)734007_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/734007/IPOL_STU(2022)734007_EN.pdf)
7. <https://www.transparency.org/en/cpi/2023>